

גלוסקמות אבן באוסף מוזיאון הכט וסוגיית מנהג הקבורה בגלוסקמות*

עפרה גורי־רימון
מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה

חלקו הראשון של המאמר מוקדש לפרסום ארבע גלוסקמות אבן מאוסף מוזיאון הכט, המצטרפות בכך למכלול העשיר והמגוון של גלוסקמות האבן שפורסמו עד כה (ראו במיוחד: רחמני 1994). בחלקו השני של המאמר אדון בשימוש בגלוסקמות אבן לקבורה בשלהי ימי הבית השני, ואנסה לבסס טענה שטרם הוצעה במחקר, לפיה למנהג הקבורה בגלוסקמות אבן יש זיקה להלכות טומאה וטהרה, בדומה לזיקה שבין הלכות אלה לשימוש בכלי אבן.

ארבע גלוסקמות באוסף מוזיאון הכט

באוסף מוזיאון הכט מצויות ארבע גלוסקמות אבן (אבן גיר רכה, קירטון) ולפי המידע שברשותנו, ד"ר ראובן הכט קנה אותן בירושלים.

איור 1: גלוסקמה H-1372, אוסף מוזיאון הכט (צילום: ש' לוי).

H-1372 (איור 1)

תיאור: גלוסקמה ולה ארבע רגליים קצרות ומכסה מקומר.

מידות: אורך: 62.5 ס"מ (בבסיס, 60 ס"מ); רוחב: 25 ס"מ (בבסיס, 23 ס"מ); גובה: 32 ס"מ.

עיטור: שני קווי סכסך אנכיים מחלקים את החזית לשתי מטופות סימטריות במרכז כל אחת מהן

מגולפת שושנה (רוזטה) בעלת שישה עלים. כל אחת מהשושנות מוקפת בשלושה מעגלים חרותים ובדגם טריז (יתד, wedge). מסגרת בדגם של קו סכסך יחיד מקיפה את החזית. חזית עיטורית מטיפוס זה, עם שינויים מזעריים, שכיחה בגלוסקמות מירושלים. ראו לדוגמה: Rahmani 1994: Nos. 22, 203, 214, 249; Shadmi 1996: Nos. 23, 27, 32.

פורסמה לראשונה: חכלילי 1988: 12, מס' 1.

H-1373 (איור 2)

תיאור: גלוסקמה עם ארבע רגלים קצרות; מכסה שטוח; צבועה כתום.

מידות: אורך: 64 ס"מ (בבסיס: 61 ס"מ); רוחב: 25.5 ס"מ (בבסיס: 23 ס"מ); גובה: 31 ס"מ.

איור 2: גלוסקמה H-1373, אוסף מוזיאון הכט (צילום: ש' לוי).

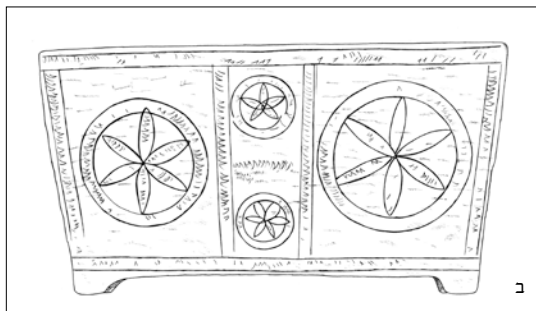
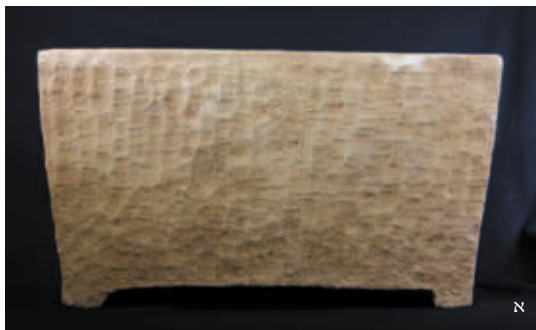
עיטור: שני קווי סכסך אנכיים וביניהם שורת משולשים קטומים מחלקים את החזית לשתי

מטופות סימטריות. לוי יצחק רחמני מפרש את המשולשים הקטומים כסגנון של בסיסי העלים היבשים שעל גזע הדקל (Rahmani 1994: 49). במרכז המטופות מגולפות שושנות בעלות שנים-עשר עלים. כל אחת מהשושנות מוקפת במעגל בדגם סכסך. המסגרת עשויה קו סכסך יחיד בחלק העליון והתחתון, ובקו סכסך כפול בשני הצדדים. גלוסקמות מעוטרות בדגם שושנות רבות עלים הן שכיחות במכלול הגלוסקמות שהתגלו בירושלים, לדוגמה: Rahmani 1994: Nos. 118, 181, 182. גלוסקמה עם עיטור בדגם גזע דקל מסוגן התגלתה בחקל דמא (Shadmi 1996: No. 32), ועוד דוגמאות למוטיב עיטורי זה: Rahmani 1994: Nos. 242, 246, 360.

H-2713 (איורים 3-א-ג)

תיאור: גלוסקמה בעלת ארבע רגליים קצרות. סמני מפסלת מכסים את כל דופןות הגלוסקמה - הפנימיים והחיצוניים.

מידות: אורך: 41 ס"מ (בבסיס: 37 ס"מ); רוחב: 23.5 ס"מ (בבסיס: 19.5 ס"מ); גובה: 23 ס"מ.

איורים 3-א-ג: גלוסקמה H-2713, אוסף מוזיאון הכט. 3-א: חזית, 3-ב: דופן צדדית (צילום: ש' לוי, איור: ס' עד).

עיטור: חריתה של דגם סכסך בתוך שני קווים הוא המוטיב המאפיין את כל רכיבי העיטור. החרית מחולקת לשלוש מטופות: במרכזית, הצרה, שתי שושנות קטנות בעלות חמישה עלים שבתוכם דגם סכסך. השושנות מוקפות בשני מעגלים וביניהם דגם סכסך. בין שתי השושנות מפריד דגם סכסך. במרכז המטופות הקיצוניות שתי שושנות גדולות יותר בעלות ששה עלים שבתוכם חריתה בדגם סכסך. מעגלים בדגם זהה מקיפים את השושנות. מסגרת בדגם סכסך בתוך שני קווים מקיפה את כל שולי החרית.

עיטור הדופן הצדדית: במרכז, שושנה בעלת שישה עלים שבתוכם דגם סכסך, המוקפת בשני מעגלים ובתוכם דגם סכסך. מסגרת בדגם סכסך מקיפה את שולי הדופן הצדדית.

גלוסקמות שדופנותיהן מכוסות סימני מפסלת מוכרות במכלולי הגלוסקמות שהתגלו בירושלים וסביבתה. ראו לדוגמה: Rahmani 1994: Nos. 10, 55, 81, 178. הקומפוזיציה המעטרת את חזית הגלוסקמה, שתי שושנות גדולות בצדי החרית ושתיים קטנות בפרישה אנכית במרכז, כמו זו המעטרת את גלוסקמה 178 אצל רחמני (Rahmani 1994: Nos. 178). הן גם זהות בשאר פרטי העיטור, שכולם נעשו בחריתה: חריתה של דגם סכסך בתוך עלי השושנות, בתוך המעגלים המקיפים אותן, ובתוך קווי המסגרת.

H-3468 (איור 4)

איור 4: גלוסקמה H-3468, אוסף מוזיאון הכט (צילום: ש' לוי).

תיאור: גלוסקמה בעלת ארבע רגלים קצרות. מכסה מקומר. לזבז, מדף צר מסותת בצד הפנימי מתחת לשוליים של שתי דופנות האורך. צבועה כתום.

מידות: אורך: 52.5 ס"מ (בבסיס: 48 ס"מ); רוחב: 27.5 ס"מ (בבסיס: 25 ס"מ); גובה: 33 ס"מ.

עיטור: שני צמדי מעגלים מקיפים כל אחת משתי שושנות חרות בעלות שישה עלים. מסגרת מגולפת בדגם גלי כפול מקיפה את השולים העליונים והצדדיים. בחלק התחתון של המסגרת דגם גלי יחיד.

דוגמאות נוספות לחרית מעוטרת בשתי שושנות בעלות שישה עלים, ללא חלוקה של מטופות: Shadmi 1996: Nos. 6, 13; Rahmani 1994: Nos. 123, 225, 260, 267, 499, 819, 847

הקשר בין הקבורה בגלוסקמות אבן להלכות טומאה וטהרה

העיסוק הדקדקני של החברה היהודית בשלהי ימי בית שני בהלכות טומאה וטהרה ניכר היטב מהכתוב בסדר טהרות ובייחוד בהלכות טומאת מת. דקדקנות מופרזת זו זכתה לביקורת כבר בפי חז"ל. להלן דוגמאות לביקורת זו:

כיוצא בו לא יאכל הזב: תניא ר"ש בן אלעזר אומר בוא וראה עד היכן פרצה טהרה בישראל שלא שנינו לא יאכל הטהור עם הטמאה אלא לא יאכל הזב עם הזבה (בבלי, שבת יג, ע"א; ירושלמי, שבת פ"א ה"ג, ח ע"ב).¹

וכן:

ת"ר מעשה בשני כהנים שהיו שניהן שוין ורצין ועולין בכבש קדם אחד מהן לתוך ארבע אמות של חבירו נטל סכין ותקע לו בלבו עמד רבי צדוק על מעלות האולם ואמר אחינו בית ישראל שמעו הרי הוא אומר (דברים כא) כי ימצא חלל באדמה ויצאו זקניך ושופטיך אנו על מי להביא עגלה ערופה על העיר או על העזרות געו כל העם בבכיה בא אביו של תינוק ומצאו כשהוא מפרפר אמר הרי הוא כפרתכם ועדיין בני מפרפר ולא נטמאה סכין ללמדך שקשה עליהם טהרת כלים יותר משפיכות דמים (בבלי, יומא כג, ע"א).

ועוד מקור המעיד על מרכזיותן של הלכות אלה בחברה היהודית בשלהי ימי בית שני:

א"ר יצחק נפחא חובל עול של סנחריב מפני שמנו של חזקיהו שהיה דולק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות מה עשה נעץ חרב על פתח בית המדרש ואמר כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב זו בדקו מדן ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ מגבת ועד אנטירס ולא מצאו תינוק ותינוקת איש ואשה שלא היו בקיאים בהלכות טומאה וטהרה ועל אותו הדור הוא אומר (ישעיהו ז) והיה ביום ההוא יחיה איש עגלת בקר ושתי צאן (בבלי, סנהדרין צד, ע"ב).²

הממצא הארכאולוגי משלהי ימי בית שני בירושלים ובסביבותיה, שאתאר אותו להלן, עולה בקנה אחד עם המשתמע מהמקורות. אבל ממצא זה מעיד לא רק על הקפדה יתרה בהלכות טומאה וטהרה אלא גם על דרכים מעשיות שבאמצעותן התמודדו הפרט והחברה היהודית עם הלכות דקדקניות אלה.

ריבוי מקוואות טהרה – נחמן אביגד ורוני רייך מדגישים את ריבוי המקוואות בעיר העליונה של ירושלים (אביגד 1980: 139–143). רייך מציין את ריבוי מקוואות הטהרה שהתגלו ברחבי הארץ ומתוארכים לשלהי ימי בית שני – ידועים יותר מ־300 מקוואות, מהם יותר מ־150 בירושלים. לדבריו צפיפות מקוואות הטהרה בירושלים ביחס לשטח אף עולה על צפיפותם של המקוואות שנחשפו בקומראן (רייך 1997: 125–128), שאנשיה החמירו במיוחד בהלכות טומאה וטהרה (ראו לדוגמה: באומגרטרן 1997: 98). לדעתו של אייל רגב, המקוואות הרבים שהתגלו בחפירות בנימין מזר בהר הבית מעידים על טהרת יתר, "סרד טהרה" בלשון חז"ל, מכיוון שטבלו בהם אנשים שכבר היו טהורים (רגב 2006).³ עמוס קלוזר ובוועז זיסו מדווחים על מקוואות טהרה בקרבת כמה ממערות הקבורה ברצועת הקברים מסביב לירושלים. גם ממצא זה מבטא את ההקפדה היתרה, שכן מקוואות אלה אפשרו טבילה מיד עם היציאה מתחום הטומאה, כך ששפירת ימי הטהרה תחל

מיד (קלונור וזיסו 2003: 16). מעניין לציין שהממצא הארכאולוגי גם מעיד שבצד ההקפדה על קיום חובת הטבילה, מצאו תושבי העיר העליונה של ירושלים דרך ליהנות ממעלותיו של המרחץ החם בלי שהדבר יהא בניגוד להלכות טומאה וטהרה, שאותן הקפידו לקיים (רייך 1989: 208-209).

איור 5: כלי אבן מאוסף מוזיאון הכט (צילום: נ' שייזף).

שימוש בכלי אבן⁴ שאינם מקבלים טומאה

כלי האבן הרבים מעידים על הקפדה בהלכות טומאה וטהרה (איור 5). רוב החוקרים אימצו את השקפתו של יצחק מגן, ולפיה המניע לחרושת מפותחת של כלי האבן היא ההלכה היהודית (משנה, אהלות ה, ה; בבלי, שבת נח, ע"א; בבלי, מנחות סט, ע"ב) שכלי אבן אינם מקבלים טומאה ולכן העדיפו אותם על פני כלים מחומרים אחרים (מגן 1976; 1985; 1994, ובייחוד Magen 2002. ראו גם: אביגד 1980: 183; עמית, זליגמן וזילברבוד 2001; Geva;

2010) (איור 6). ממצא כלי האבן מרשים ביותר ויש בו מגוון כלים למגוון שימושים, כמו ספלים, קערות, אגנים, שולחנות, כלי קיבול גדולים (קלל), מכסים ופקקים. מכלול הכלים מעיד כי אף-על-פי שכלי אבן, לעומת כלי חרס, אינם נוחים לשימוש בהיותם כבדים וסופגי נוזלים במידה ניכרת, עשו מהם כלים לשימוש יומיומי. היה בכך ביטוי להקפדה וגם פתרון מעשי ויעיל, שאפשר להתמודד עם חומרתן של הלכות טומאה וטהרה.

איור 6: מבחר כלי אבן מחפירות הרובע היהודי, באדיבות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה (מתוך: Geva 2010: 209, Pl. XIII-1).

איור 7: פקקים מהבית השרוף. באדיבות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. מתוך: Geva 2010: 172, Photo 5.5.

הגנה על כלי חרס מקבלת טומאה

דוגמה אחרת להתמודדות עם הלכות טומאה וטהרה יש לראות גם בייצור של מכסים ופקקים מאבן. לפי ההלכה, כלי חרס מקבל טומאה מאווירו, כלומר מתוכו, ואם נטמא אין לו טהרה במקווה וחובה לשברו – שבירתו טהרתו (משנה, כלים ב, א). ההלכה מלמדת שאפשר להגן על כלי חרס מקבלת טומאה אם הוא סגור היטב: "וכלי חרס המוקפין

צמיד פתיל – טהורין" (משנה, טהרות ז, ה). ברוח זו דברי הרמב"ם: היה כלי חרס עם המת באוהל – נטמא, שהרי הטומאה נכנסה באווירו; ואם היה מוקף צמיד פתיל, הוא ומה שבתוכו טהור כמו שנתפרש בתורה, שאין טומאה נכנסת לו אלא מפתחו (משנה תורה, הלכות טומאת מת, פרק ו, ד). מספרם של מכסים ופקקים במכלולי כלי האבן גדול באופן ניכר. מכסים ופקקים אלה מתאימים לפקיקת גביעים, פכים, קנקנים וכדומה, כלומר כלים שיש להם בית קיבול ומקבלים טומאה. אין צורך בפקיקת "פשוטי כלי חרס", כלומר כלי חרס שאין להם בית קיבול, מכיוון שאין הם מקבלים טומאה (תוספתא, חולין א, יב; רמב"ם, משנה תורה, ספר טהרה, הלכות כלים, פרק א, ט).

בפקקים רבים גולף בחלקם העליון שקע היקפי או מדרגה (איור 7) (ראו לדוגמה: (Magen 2002: Pl. 1074-77, 1-717 Fig.; Cahill: 204-205; Geva 2006: 172-173, Pl. 5.11:1-7). שקע זה מאפשר, לדעתי, הידוק הפקק לכלי בעזרת חוט שלופף בתוך השקע וסביב צוואר הכלי או הידית (איור 8א). שקע זה אופייני לרבים מהפקקים, והוא מאפשר לדעתי לפרש את המונח "צמיד פתיל" כביטוי המתאר את פקיקת כלי החרס באופן שנועד להגן עליו מקבלת טומאה: על הפקק להיות "צמיד פתיל", כלומר צמוד היטב בעזרת חבל מפותל (על אפשרות הצמדת פקקים לכלי ראו: Cahill 1992: 204). פרשנות זו, המבוססת על מאפייני פקקי האבן שהתגלו בחפירות, עולה בקנה אחד עם פירושו של רש"י לבמדבר יט, טו: "אם אין מגופת צמידותו פתולה עליו יפה בחיבור – טמא הוא". פרשנות זו למונח "צמיד פתיל" שונה מהפרשנות המקובלת שמביא גם מגן (Magen 2002: 140), ולפיה "פתיל" הוא הכיסוי שעל הכלי, ואילו "צמיד" הוא החומר האוטם את פתח הכלי וחותם את המכסה. מבחר חומרים לאיטום נזכרים במשנה: "במה מקיפין: בסיד, ובגפסים, בזפת, ובשעווה, בטיט, ובצואה, בחמר, ובחרסית, ובכל דבר המתמרח" (משנה, כלים י, ב).

מכסי ופקקי האבן הרבים שהתגלו בחפירות, נוסף על מכסים ופקקים מחומרים אחרים שכנראה היו אך לא השתמרו, מעידים הן על ההקפדה על קיום ההלכה והן על יכולת החברה היהודית לייצר פתרון מעשי ויעיל שאפשר להתמודד עם ההלכה הדקדקנית. אין ספק שכלי החרס היו הנפוצים בין

איור 8 א-ב: הצעה לפרשנות של הביטוי "צמיד פתיל":
 א. פקק אבן מהודק על גבי פך חרס באמצעות חוט מפותל בשקע ההיקפי או במדרגה שסביב הפקק, ומחובר אל הידית וצוואר הכלי.
 ב. הפך והפקק המוסר מעל פתחו – להדגמת נוחות השימוש בהתאם לפרשנות זו.
 הפך והפקק מחפירות פרופ' בנימין מזר בהר הבית, ירושלים (צילום: ש' לוי).

כלי היומיום והגנה על פתחם מקבלת טומאה שחייבה את שבירתם, הייתה פתרון חיוני לכל משק בית יהודי בשלהי ימי הבית השני. הממצא הרב יחסית של מכסי ופקקי אבן מעיד שהעדיפו אותם על פני מכסים ופקקים מחומרים אחרים לא רק משום שהיו עשויים מחומר גלם זמין ונוח לעיבוד, אלא גם ואולי בעיקר משום שהמדקדקים בהלכות טומאה העדיפו אותם משום שהיו מאבן, ונחשבו כנראה לכלי שאינם מקבל טומאה. מסיבה דומה העדיפו כנראה שולחנות אבן, משקולות אבן וחפצים אחרים עשויים אבן.⁵

קבורה בגלוסקמות אבן – האם אפשר לראות גם בגלוסקמות האבן, שלתוכן לוקטו עצמות המת לאחר כשנה מיום הקבורה,⁶ ביטוי להתמודדות מעשית ויעילה של הפרט והחברה עם חומרתן של ההלכות בנוגע לחמורה שבטומאות, טומאת המת, שהוא "אבי אבות הטומאה"⁷ דעה רווחת בין החוקרים היא, שחרשי האבן היהודים שייצרו את כלי האבן הם שייצרו את גלוסקמות האבן ובאותם מרכזי ייצור כנראה. דעה זו מתבססת על הזהות המלאה של חומר הגלם ועל הזהות בשיטות הייצור והעיטור (רחמני 1994: 30; 53-55; Rahmani 1994: 53-55; Cahill 1992: 32-137; Magen 2002: 132-135). החוקרים גם מצביעים על הזהות בין שתי התופעות בכל הקשור לתפוצה הגאוגרפית, ולכרונולוגיה – זמן הופעתן והיעלמותן. בעקבות רחמני (Rahmani 1994: 53-55) ומגן (בעיקר: Magen 2002: 138-147), מקובל להסביר את שתי התופעות בזיקה להלכה היהודית: את הופעת כלי האבן להלכות טומאה וטהרה, ואת הקבורה בגלוסקמות להלכה היהודית שהתגבשה בשלהי ימי בית שני ולפיה תחיית המתים באחרית הימים היא גם תחייה פיזית של הפרט, ולכן יש לשמור את עצמותיו. ואולם איש מהחוקרים אינו קושר את מנהג הקבורה בגלוסקמות להלכות טומאה וטהרה, ואינו רואה בהלכות

אלה את הגורם לייצורן של גלוסקמות אלה ולשימוש בהן. רחמני אף מחדד את ההבדל בין שתי הקבוצות ומבטל כל אפשרות לקשור את מנהג הקבורה בגלוסקמות להלכות טומאה וטהרה בזו הלשון: "מגלפי כלי האבן הירושלמים בתקופה זו היו אמונים על עיבוד אבן הגיר הרכה המקומית, להכנת כלי בית שונים, מכלי קיבול בגדלים שונים ועד לוחות שולחן. יש להניח שהביקוש הרב לכלי אבן נבע מהלכות טומאה וטהרה, אבל לא בשל כך נדרשו בעלי המלאכה להתקין מכלי אבן להטמנת עצמות המתים, שכן אלה, כמו הקבר כולו, ממילא היו טמאים. דומה שמימונותם של המגלפים בייצור כלי האבן עשו אותם ספקים ללקוחות שביקשו כלים עמידים וזולים לאחסון קבע לעצמות יקיריהם" (רחמני 1994: 30). גם מגן אינו רואה קשר בין השימוש בגלוסקמות לבין הלכות טומאה וטהרה שהיו התמריץ לתעשיית כלי האבן (Magen 2002: 136-137).

במחקרה המקיף על ממצא כלי האבן מעיר דוד הציבה ג'ין קהיל (Cahill 1992) כמה סימני שאלה כלפי הדעה הרווחת על זיקת כלי האבן להלכה היהודית. לדעתה, עצם הופעתן של שתי התופעות – שימוש בכלי האבן והקבורה בגלוסקמות – בייחוד בירושלים ובסמוך למקדש, אכן יש בה כדי לרמז על הזיקה של שתיהן להלכה היהודית, אבל היא סבורה שטבעה של הלכה זו והגורם לתופעות אלה עדיין אינם נהירים. היא מוסיפה להקשות: אם יתרום של כלי האבן הוא אכן בכך שאינם מקבלים טומאה בזכות החומר שממנו הם עשויים, הייתכן לייחס תכונה זו לגלוסקמות העשויות מאותו חומר גלם, אך מוצבות בקברים, שם שוררת טומאה בכול? וכן כיצד להסביר הימצאות כלי אבן ביחד עם כלי זכוכית וכלי חרס, המקבלים טומאה, בקברים? וכך בעקבות הזהות בין שתי התופעות בכל הקשור לתפוצה, כרונולוגיה וטכנולוגיה, ובו בזמן חוסר הזהות באשר לגורמים לתופעות הללו, קהיל מטילה ספק בנכונות ההסבר המציע זיקה של כלי האבן להלכות טומאה וטהרה (Cahill 1992: 232-233).

לדעתי אין זה סביר ששתי התופעות תהיינה זהות בכל ההיבטים שצוינו לעיל, אך בהיבט המשמעותי ביותר, שהוא הגורם או המניע לתופעה, אין ביניהן זהות. בעייתיות זו הובילה אותי לחפש מענה בכיוון אחר מזה של קהיל: לנסות ולבדוק האם אפשר לקשור גם את מנהג הקבורה בגלוסקמות אבן להלכות טומאה וטהרה. נכון שהמת הוא "אבי אבות הטומאה" ומערת הקבורה אף היא מטמאת, אבל שמא יש בשימוש בגלוסקמות אבן ניסיון לצמצם את הטומאה ולהגבילה? האין גלוסקמת האבן פתרון מעשי ויעיל שסייע לפרט ולחברה היהודית להתמודד עם הלכות טומאת מת הדקדקניות והמחמירות? העיון בספרות חז"ל, בייחוד במשנה ובמפרשיה, בהלכות העוסקות בטומאת מת, מלמד שיש מצבים שבהם אפשר להגביל את הטומאה ולצמצמה. חלק ממצבים אלה ניתנים לדעתי להבנה בזיקה לשימוש בגלוסקמות אבן, המצטיינות בתכונות רלוונטיות להלכות המתארות מצבים שבהם צומצמה פגיעתה של טומאת המת. הצעתי להלן אינה סותרת את פרשנותו של רחמני בדבר המניע למנהג ליקוט העצמות ושמירתן, אלא מציעה הסבר לליקוטן דווקא לתוך גלוסקמות האבן על מאפייניהן היחודיים.

גלוסקמת האבן היא תיבה שנפחה מצומצם ביותר בהתחשב בייעודה – אחסון עצמות המת. רחמני מצביע על קשר בין מידות הגלוסקמה למידות עצמות הירך, האגן והגולגולת של הנקבר בתוכה

6) Rahmani 1994; רחמני 1994: 33). נהיר לכול שנפחה מאפשר אחסון עצמות המת בצפיפות מרובה,⁸ מה גם שברבים מהמקרים הכילה הגלוסקמה את עצמותיהם של שני נקברים ואף יותר (קלוניר וזיסו 2003: 55). נראה לי שאת מידותיהן הצרות במיוחד של הגלוסקמות אפשר להבין בזיקה להלכה בדבר "טומאה רצוזה", שהתפשטותה מוגבלת: היא עולה למעלה ובוקעת למטה, אך אין היא מתפשטת על כל סביבותיה. טומאה מתפשטת על כל סביבותיה כשבקבר יש חלל הגדול מטפח על טפח: "אם היה מקום הטומאה טפח על טפח על רום טפח, הנוגע בה מכל מקום טמא, מפני שהיא כקבר סתום" (משנה, אהלות ז, א).⁹ את ההלכות האלה מסכם בבחיורת הרמב"ם:

אין הקבר מטמא מכל סביביו, עד שיהא שם חלל טפח על טפח על רום טפח. הייתה טומאה רצוזה, ולא היה שם חלל טפח -- טומאה בוקעת ועולה בוקעת ויורדת: ואין טמא אלא הנוגע כנגד הטומאה מלמעלה, או המאהיל עליה מלמעלה, או הנוגע כנגדה מלמטה, או מה שתאהיל עליו מלמטה; אבל הנוגע בצד הבניין, טהור. זה כלל גדול בטומאת מת: שכל דבר המטמא באוהל מן המת -- אם היה רצוץ, שאין לו חלל טפח -- הרי הטומאה בוקעת ועולה עד לרקיע, ובוקעת ויורדת עד התהום; ואינה מטמאה מן הצדדין (משנה תורה, הלכות טומאת מת, פרק ז, ט [ד]-יא [ה]).

אין ספק שמצב כזה נוח ביותר לקוברים את מתיהם או למבקרים את מתיהם במערת הקבורה, שבזכות השימוש בתיבה כזאת הם נחשפים פחות לפגיעתה של טומאה. השימוש בגלוסקמות אבן בכוחו לתת מענה גם במצב שצריך לפנות מערת קבורה,¹⁰ שכן בהיות הטומאה רצוזה בתוך גלוסקמת האבן, אזי בתהליך נידוד המת היא תצמצם את התפשטות הטומאה ותגביל אותה כלפי מעלה ומטה, וזו לא תתפשט לצדדים, ויש בכך יתרון לסביבה שבתוכה עוברים אלה המעבירים את הנקברים למערה החדשה. בתוך רצועת הקברים בסביבת ירושלים היו גינות ירק, גדרות, בתי בד, גתות, כלומר פריפריה חקלאית משגשגת (קלוניר וזיסו 2003: 10-11), ואין ספק שהולכת טומאה בסביבה זו הייתה בעיה שמן הראוי היה לצמצם את פגיעתה.¹¹

את ההלכה הבאה, המצוטטת מהמשנה, אפשר לקשור למצב של נידוד המת באמצעות גלוסקמה, אם בתוך מערת הקבורה ואם מחוצה לה. בין השאר מפרטת המשנה מצבים שבהם מוגבלת פגיעתה של הטומאה, ומתארת מצב שאפשר לאחוז בארון קבורה בלי לקבל טומאה:

ארון שהיא רחבה מלמטן, וצרה מלמעלן, והמת בתוכה -- הנוגע בה מלמטן, טהור; ומלמעלן, טמא. רחבה מלמעלן, וצרה מלמטן -- הנוגע בה מכל מקום, טמא. הייתה שווה -- הנוגע בה מכל מקום, טמא, דברי רבי אליעזר. ורבי יהושע אומר, מטפח ולמטן, טהור; מטפח ולמעלן, טמא. העשויה כמין קמטרא -- הנוגע בה מכל מקום, טמא. כמין גלוסקוס -- הנוגע בה מכל מקום, טהור, חוץ ממקום פתיחתה (משנה, אהלות ט, יד [טו]).

המשנה לעיל גם מלמדת, שאם הארון עשוי כקמטרא (ארגז לבגדים, שהכיסוי מכסה כל שכנגד הדפנות וראו: קהתי 1970: שנו), כלומר שהמכסה יורד למטה ומכסה את הדפנות, הארון מטמא, אך אם המכסה מכסה רק מעל הפתח -- ודבר זה אופייני למכסי הגלוסקמות שנחשפו בחפירות -- הרי במצב כזה הטומאה פוגעת רק בנוגע בסביבת הפתח, והנוגע בכל הצדדים האחרים אינו

ניטמא. ובהקשר זה, לפי הרמב"ם ומפרשיו יש יתרון לארון קבורה עשוי אבן, שכן הוא מטמא רק אם נוגעים בפתחו:

היתה הארון רחבה מלמעלן וצרה מלמטן -- הנוגע בה מכל מקום, טמא. הייתה שווה -- הנוגע בה מטפח הסמוך לקרקעיתה ולמעלה, טמא; מטפח ולמטה, טהור. ניקב ארון בסלע, והכניס המת בתוכה כמו נגר -- הנוגע בה מכל מקום, טהור: חוץ ממקום פתחה (משנה תורה, הלכות טומאת מת, פרק ו, יב-יג).

ובפירוש הראב"ד לרמב"ם: "ניקב ארון בסלע וכו'. א"א דבר זה כתב פירוש למה ששנו במשנה עשאו כמין גלוסקוס ובערוך גלוסקוס תיבה ואפשר שנפתחה מן הצד כפירושו"¹². ופירוש "טהרת ישראל" לרמב"ם: "אבל הארון כסותו של מת הוא ואינו לא גולל ודופק ולא קבר סתום ואינו מטמא בארון של אבן אלא מי שמאהיל עליו כנגד הטומאה עכ"ל".

לסיכום, נראה לי כי ההקפדה היתרה של החברה היהודית בשלהי ימי בית שני על הלכות טומאה וטהרה היא שהביאה לידי מציאת פתרון מעשי ויעיל, שהפחית את פגיעתה של טומאת מת, פתרון שהיה לתועלת הפרט בין שהשתייך לפשוטי עם ובין שהיה בן המעמד הגבוה (ראו: קלוזר וזיסו 2003: 56, על כך שהממצא הארכאולוגי מעיד שמנהג ליקוט עצמות והשימוש בגלוסקמות רווח בקרב כל שדרות העם ולא היה נחלתה של קבוצה חריגה. ראו גם: שם, עמ' 52, על כמות הגלוסקמות ותפוצתן בנקרופוליס של ירושלים). פתרון זה בא לידי ביטוי בנוהג ללקט את עצמות המת לתוך גלוסקמה עשויה אבן, שנפחה המצומצם, המכסה המונח מעל הפתח ואינו משתפל ונוגע בדופנותיה והחומר שממנו היא עשויה אפשרו להגביל את פגיעתה של טומאת המת, שהוא "אבי אבות הטומאה".

עם חורבן ירושלים והמקדש בשנת 70 לסה"נ צומצמה השפעתן של הלכות טומאה וטהרה על הוויית החיים היהודיים הן של הפרט והן של החברה. באין מקדש, בטלה עבודת הקורבנות ובטל אפר פרה אדומה, שהיה נחוץ להיטהרות מטומאת מת. למרות השינוי שהתחולל בעולם היהודי, הממצאים הארכאולוגיים¹³ ומקורות בספרות חז"ל מעידים, שגם בימי התנאים,¹⁴ כלומר בתקופה הרומית המאוחרת, נמשך השימוש בכלי אבן ובגלוסקמות האבן בגליל וביישוב היהודי הכפרי ביהודה. לאחר פרק זמן זה השתנו פני הדברים: כלי אבן וגלוסקמות לא נחשפו במכלולים ארכאולוגיים שלאחר המאה הג' לסה"נ, מה שעולה בקנה אחד עם התמונה המצטיירת מספרות חז"ל. כידוע אין תלמוד בבלי לסדר טהרות אלא למסכת נידה, העוסקת בטהרת המשפחה, נושא אקטואלי בכל זמן ומקום, ואילו בירושלמי השתמרו רק שלושה פרקים של מסכת נידה.

בדיון לעיל ניסיתי להראות שתופעת כלי האבן ותופעת גלוסקמות האבן לא רק זהות בחומר הגלם ובשיטות העיבוד, בזמן ובמקום, אלא לשתייהן גם יש זיקה להלכות טומאה וטהרה, ובכך זהות שתי התופעות בכל היבטיהן. אני מקווה שרעיון זה, שהוצג לעיל בקצרה, המלווה אותי מאז אצרת במוזיאון הכט את התערוכה "פרצה טהרה בישראל" (בבלי, שבת יג, ע"א) – כלי האבן בשלהי ימי הבית השני (1994), יעורר עניין ויבואו בעקבותיו עוד מחקרים בנושא המרתק הזה.

הערות

- * תודתי נתונה לד"ר גבריאל ש' ברויאר, המרכז הרפואי שערי צדק, ירושלים, על שהואיל לקרוא את כתב היד ולהעיר את הערותיו.
1. הציטוטים מהמשנה, התוספתא, התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי נלקחו מאתר מאגר ספרות הקודש: <http://kodesh.snunit.k12.il/b/1/10.htm>.
  2. רבי יצחק נפחא, אמורא ארץ-ישראל בן הדור השני והשלישי, משליך על ימי חזקיהו מציאות משלהי ימי בית שני. הגמרא דורשת על השמן שדלק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות של חזקיהו מלך יהודה, שהשיב לעם ישראל את כוחו ובריאותו בכך שכפה את לימוד התורה. כך גרס חזקיהו להישגים לא רגילים בהפצת התורה ובעיקר בהפצת הלכות טומאה וטהרה. על זיהוי אנטיפרס עם אנטיפטריס שעל מקורות הירקון ראו פירושו של עדין שטיינזלץ: תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין, כרך שני, מנוקד ומבואר ע"י הרב עדין שטיינזלץ, ירושלים 1982: 417.
  3. המקוואות באזור הר הבית לא נועדו להיטהרותם מטומאה של העולים להר הבית ולמקדש מכיוון שלפי ההלכה הנדרשים לטבול לצורך היטהרות, חייבים נוסף על טבילה גם להמתין פרקי זמן התלויים בסוג הטומאה ממנה נטהרו – יום או שבוע – עד שתותר כניסתם למקדש. כלומר, אדם הטובל לצורך היטהרות מטומאה לא יוכל להיכנס מיד לאחר טבילתו להר הבית ולמקדש, כך שהמיקום של מקוואות אלה אינו רלוונטי לגביו. לדעתו המקוואות שימשו את מי שכבר באו לירושלים במצב של טהרה, אך מתוך כוונה להדר במצוות טבול פעם נוספת אף-על-פי שכבר היו טהורים (רגב 2002).
  4. מכלולי כלי האבן משלהי ימי בית שני מוכרים היטב ונדונו בהרחבה הטיפולוגיה שלהם, תפוצתם הגאוגרפית, הכרונולוגיה שלהם, כלומר זמן הופעתם וזמן היעלמם, וכן ההיבט הטכנולוגי. ראו: Geva 2002; Cahill 1992; Magen 2010; עמית, זליגמן וזילברבוך 2001. וראו: עמית 2010 – דיון מחדש ועדכני בהיבטים השונים של תופעה זו על סמך ממצא ארכאולוגי מהשנים האחרונות, ושם ביבליוגרפיה נוספת.
  5. ראו לדוגמה תנור של אבן שאינו מקבל טומאה: משנה, כלים ה, יא. וראו פירוש קהתי ל"ספסלין במרחץ", כלים כב, י: "יש המפרשים שהרגלים בלבד טמאות והספסל עצמו טהור, שכלי אבנים אין להם טומאה". במסכת כלים יב, ח נמנים משקולות עם חפצים המקבלים טומאה בהיחשבם לכלים. לאור הלכה זו ניתן להבין הימצאות של משקולות אבן רבים בחפירות בירושלים (Reich 2006).
  6. על ליקוט עצמות ראו: ירושלמי, מועד קטן פ"א ה"ה, ה"א ע"א, וכן: מסכת שמחות פ"ב ט, (מהד' היגער, ירושלים תש"ל): "כך אמר לי אבא בשעת מיתתו, בני, בתחילה קברני בביקה, ובסוף לקט את עצמיי ותנם בדלוסקמא".
  7. "המת מטמא במשא, במוע ובאוהל, כלומר: הנוגע במת או בחלק ממנו, או אדם הנושא אותו, אף-על-פי שאינו נוגע בו, או כל הנמצא עם המת באוהל אחד – טמא בשעת ימים, וטעון הזאה ממי אפר פרה אדומה ביום השלישי וביום השביעי לטומאתו. מכאן – טומאת המת נקראת בלשון המשנה: טומאת שבעה" (קהתי 1970: רעג).
  8. מידות חיצוניות של גלוסקמה לקבורת בוגר: 42-65 ס"מ אורך; 23-28 ס"מ רוחב; 30-39 ס"מ גובה; עובי דופןות הגלוסקמה, במרבית המקרים, 3 ס"מ. גלוסקמות שמידותיהן גדולות יותר היו מיועדות לקבורה משותפת של שני קרובי משפחה (Rahmani 1994: 6).
  9. טפח, אגרוף קמוץ או ארבע אצבעות – מידת אורך שיש לה פרשנויות שונות והיא בין 7 ל-10 ס"מ.
  10. על פיניו קברים באזור ירושלים ראו: קלוניר וזיסו 2003: 4-5, 52; מגן 2002: 143-144. על פיניו קברים במקורות ראו לדוגמה: רמב"ם, משנה תורה, הלכות טומאת מת ח, ז [ה] "קבר הנמצא, מותר לפנותו; ואם פינהו--מקומו טמא, ואסור בהניה, עד שייבדק כמו שיתבאר. וקבר הידוע, אסור לפנותו; ואם פינהו--מקומו טהור, ומותר בהניה. [ו] קבר שהוא מוֹיֵק את הרבים, מפנין אותו; ומקומו טמא, ואסור בהניה". וכן (תוספתא, בבא בתרא א, ז): "קבר שהקיפתו העיר בין מארבע רוחות בין משלש רוחות בין משתי רוחות זו כנגד זו רחוק יתר מחמשים אמה לכאן ומחמשים אמה לכאן אין מפנין אותו פחות מכן מפנין אותו, כל הקברות מתפנין חוץ מקבר המלך ומקבר הנביא; רבי עקיבה אומר, אף קבר המלך וקבר הנביא מתפנין".
  11. את גלוסקמת האבן, שאיננה כבדה במיוחד, ניתן להעביר בנוחות יחסית ממקום למקום אם אחיזת הידיים תהייה בתחתיתה. הרגליות הקצרות ברבות מהגלוסקמות מאפשרות הכנסת הידיים בנוחות מרובה לתחתית הגלוסקמה. כפי שצוטט לעיל (משנה, אהלות ט, יד [טו]), אחיזתה מטפח ולמטה מונעת קבלת טומאה. על אפשרות נשיאת

הגלוסקמה גם על הכתף מעידה מסכת שמחות במסגרת הדיון במנהגי אבלות. מהכתוב אפשר ללמוד שבגלוסקמה נשאו גופת תינוק (מסכת שמחות פ"ג, ב, מהד' היגער, ירושלים תש"ל), ובדומה לכך בתלמוד הבבלי (בבלי, מועד קטן כד, ע"ב).

12. הראב"ד מזכיר את "הערוך" המפרש גלוסקוס = תיבה.

13. על סיום הנהג לקבור בגלוסקמות ועל המשך מנהג ליקוט עצמות בגלוסקמות אבן ביהודה ובגליל לאחר החורבן ראו: רחמני (1994: 24-25); על כך שמנהג זה נמשך עד סוף מאה ג': קלוניר וזיסו (2003: 52); על מסקנות חדשות ומעודכנות המבוססות על מידע ארכאולוגי עדכני בהקשר להמשך השימוש בכלי אבן בגליל וביישוב הכפרי ביהודה לאחר החורבן, וגם במאה הב' והג' ואולי אף ראשית המאה הד' ראו: עמית (2010), ושם ביבליוגרפיה נוספת).

14. ראו במקורות הבאים עדויות להמשך ההקפדה על הלכות טהרה בימי התנאים: רבן גמליאל – משנה, ידיים ג, א; תוספתא, כלים, בבא מציעא יא, ב; כלים, בבא בתרא ב, ד; בבלי, נידה ו, ע"ב; רבן שמעון בן גמליאל: תוספתא, פרה יב, יב; רבי יהודה הנשיא: בבלי, נידה ו, ע"א-ב.

ביבליוגרפיה

- אביגד, נ' (1980). העיר העליונה של ירושלים, ירושלים.
- באומגרטן, י"א (1997). ההלכה של כת קומראן, קדמוניות ל: 97-100.
- הכלילי, ר' (1988). גלוסקמות יהודיות מעוטרות בשלהי תקופת בית שני, קטלוג מס' 4, מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה: 12, מס' 1.
- מגן, י' (1976). תעשיית כלי אבן בתקופת בית שני בירושלים ובבית מלאכה מסורתי בבית לחם, החברה להגנת הטבע.
- (1984). ירושלים כמרכז של תעשיית כלי אבן בתקופת הורדוס, קדמוניות יז: 124-127.
- (1994). תעשיית כלי האבן בתקופת הבית השני. בתוך: ע' רימון (עורכת), "פרצה טהרה בישראל" – כלי האבן בשלהי ימי הבית השני, קטלוג תערוכה מס' 9, מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה: 7-27.
- עמית ד' (2010). ייצור כלי אבן בירושלים ובגליל: היבטים טיפולוגיים, כרונולוגיים וטכנולוגיים, מכמנים 22, חיפה: 49-66.
- עמית ד', זליגמן י' וזילברבוד א' (2001). מחצבה ובית מלאכה לייצור כלי אבן במורד הר הצופים, קדמוניות 122: 102-110.
- קהתי, פ' (1970). משניות מבוארות בידי פנחס קהתי, תל-אביב.
- קלוניר, ע' וזיסו, ב' (2003). עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים.
- רגב, א' (2006). למה שימשו המקוואות הסמוכים להר הבית? על טהרה ודעה קדומה. בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: הקובץ השנים-עשר, רמת-גן: 67-72.
- רחמני, ל"י (1994). הגלוסקמות היהודיות. בתוך: ע' רימון (עורכת), "פרצה טהרה בישראל" – כלי האבן בשלהי ימי הבית השני, קטלוג תערוכה מס' 9, מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה: 29-35.
- רייך, ר' (1989). בית-המרחץ החם והקהילה היהודית בתקופה הרומית הקדומה (בימי הבית השני). בתוך: א' כשר, ג' פוקס וא' רפפורט (עורכים), יוון ורומא בארץ-ישראל, ירושלים: 207-211.
- (1997). מקוואות-טהרה בקומראן, קדמוניות ל: 125-128.

- Cahill, J.M. (1992). The Chalk Vessel Assemblages of the Persian/Hellenistic and Early Roman Periods. In: A. De Groot and D.T.Ariel (eds.), *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh*. Vol. III (*Qedem* 33), Jerusalem: 190-274.
- Geva, H. (2010). Stone Artifacts. In: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*, Vol. IV, Jerusalem: 154-212.
- Magen Y. (2002). *The Stone Vessel Industry in the Second Temple Period*, Israel Exploration Society and Israel Antiquities Authority, Jerusalem.
- Rahmani, L.Y. (1994). *A Catalogue of Jewish Ossuaries*, Jerusalem.
- Reich, R. (2006). Stone Scale Weights of the Late Second Temple Period from the Jewish Quarter. In: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*, Vol. III, Jerusalem: 329-388.
- Shadmi, T. (1996). The Ossuaries and the Sarcophagus. In: *The Akeldama Tombs* (IAA Reports 1), Jerusalem: 41-55.